

मानवी जीवनाचा दीपस्तंभ भगवद्गीतेचे नितीशास्त्रे

* प्रा. वैशाली पाटील

* विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे जिल्हा

सारांश:

सामान्य माणूस काही परिणामांच्या अपेक्षेने कर्म करतो. विशिष्ट परिणामाची अपेक्षा मनुष्याच्या बंधनाचे कारण ठरते. एखादी कृती मनुष्याची दुहेरी बंधने दर्शवते. मनुष्य स्वतःला त्या कृतीचा कर्ता समजतो हे एक बंधन होय. दुसरे बंधन म्हणजे कर्मफळाची अपेक्षा.

कोणत्याही कृतीसाठी एक प्रतिक्रिया असते. प्रतिक्रियेसाठी प्रति प्रतिक्रिया असते. याप्रमाणे कर्मबंधांची साखळी तयार होत जाते. ही मालिका थांबवण्याचा मार्ग म्हणजे अनासक्तपणे कर्म करणे.

अनासक्तपणे कर्म करणे दुहेरी आहे. प्रथमतः व्यक्तीने सर्व क्रियांचे कर्तृत्व स्वतःकडे न घेता 'प्रकृति' या तत्त्वाकडे दिले पाहिजे. दुसरे म्हणजे व्यक्तीने त्याच्याकडून घडलेल्या कर्माच्या फळाची अपेक्षा सोडून दिली पाहिजे. भगवद्गीता असे सांगते की कर्त्याचा भाव व कर्मफळ या दोन्हींचा त्याग करणे आवश्यक आहे.

भगवद्गीता निष्काम कर्म मार्गाची शिकवण देते. आपली कर्तव्ये स्वार्थाने प्रेरित होऊन करू नयेत. आपण केलेल्या कर्तव्याची फळे ईश्वराला अर्पण करावीत. कर्मावर आपला अधिकार आहे मात्र कर्मफळावर आपला अधिकार नाही.

निःस्वार्थपणे कर्तव्य पालन करणे हे गीतेमध्ये सांगितलेले ध्येय आहे. भगवद्गीता कर्माचा त्याग करायला सांगत नसून कर्मफळ व कर्माधील कर्त्याचा भाव, यांचा त्याग करावयास सांगते. व भगवद्गीता आपल्या सर्व भावनांचा किंवा इच्छांचा त्याग अपेक्षित नसून स्वार्थी इच्छा व कर्मफळांचा त्याग करण्याचा संदेश देते. व्यक्तीने स्वतःच्या कर्माच्या परिणामांची आशा न ठेवता निःस्पृहपणे स्वधर्माचे कर्तव्यपालन करावे असा गीतेचा संदेश आहे. भगवद्गीतेमध्ये सर्व जीवनाचा सार आहे.

स्वतःच्या कर्मानेच मनुष्य हा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत असतो. स्वकर्मेच त्याला विशिष्ट ठिकाणी पोहोचवत असतात. ज्ञानप्राप्तीनंतर जशी कर्माची चिंता उरत नाही, त्याप्रमाणेच जीवनामध्ये कर्मयोगाला जर आत्मज्ञानाची जोड दिली, तर जीवन कृतकृत्य होते. जेव्हा मनुष्य आपले जीवनाचे मुळ ध्येय विसरतो, तेव्हा भगवान श्रीकृष्ण त्या मुळ ध्येयाची पुनर्स्थापना करण्यासाठी अवतार घेतात. हा गीतेतील महत्त्वाचा विचार लक्षात घेण्यासारखा आहे. गीतेमध्ये ईश्वर, जीव, प्रकृती, काल आणि कर्म या पाच तत्त्वांचे महत्त्वाचे विस्तृत वर्णन आलेले आहे. पहिले चार तत्त्व जरी मानवी जीवन शक्तीच्या बाहेरील असले तरी. मनुष्याने कर्ममार्गाचे आचरण करावे. ईश्वराने दिलेले नियत जीवनमान योग्य कर्म

करून जीवन आनंदीत करण्यासाठी आहे. रडत बसण्यापेक्षा नियत कर्म करा, हा सिद्धांत जर सर्वांनी अंगिकारला तर जीवनातील असंख्य प्रश्नांना उत्तरे आपोआपच सापडतात. हा गीताविचार सर्वांनी समजून घेणे ही काळाची गरज आहे.

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन
 मा कर्मफलेहेतूर्भूमा ते संडगौस्तवकर्मणी ॥

जीवनातील अडचणी सोडविण्यासाठी सांगितलेले जीवनावश्यक तत्वज्ञान म्हणजे युद्धभूमीवरील गीता ग्रंथ होय.

मानवी जीवनाचा दीपस्तंभ भगवद्गीतेचे नितीशास्त्र आहे.

भारतीय ग्रंथ सारस्वतामध्ये सर्वांचा मुकूटमणी म्हणून कोणता ग्रंथ असेल तर भगवद् गीता होय. प्राचीन भरतवर्षातील या ग्रंथाने मानवी जीवन कसे जगावे याचा आदर्श वस्तुपाठच विशद केला आहे. तो जर प्रत्येकाने अंगिकारला तर जीवन जगण सुखकारक होईल हे निश्चित.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना :

नीतिशास्त्र एक आदर्श शास्त्र आहे. ते मानवी आचरणाचे मूल्यमापन करते. आचरण म्हणजे जाणीवपूर्वक निवडलेल्या सहेतुक कृतींची मालिका होय. आचरण म्हणजे व्यक्तीचे नेहमीचे वर्तन होय. हेतुपूर्वक केलेल्या सजग कृतींची मालिका म्हणजे आचरण होय. त्यात ध्येय व ध्येयप्राप्तीसाठीच्या साधनांची निवड अनुस्यूत असते.

मानवी आचरणामध्ये विशिष्ट ध्येयाप्रत जाण्यासाठी विशिष्ट वर्तणुकीची एक साधन म्हणून निवड अभिप्रेत असते. त्यात कृतीमागील उद्देश, प्रत्यक्ष कृती व कृतीचे परिणाम तथा फल— निष्पत्ती असा एक अनुक्रम दिसून येतो.

कृतीचे मूल्यमापन म्हणजे कृतीमागील उद्देशाचे मूल्यमापन किंवा कृतीच्या परिणामाचे मूल्यमापन होय. उदाहरणार्थ, हिरोशिमा व नागासाकी या दोन शहरांवर दुस—या महायुद्धामध्ये झालेला आण्विक बॉम्बहल्ला. या कृतीमागील उद्देश युद्ध जिंकणे होता. हे दोन हल्ले आजवर झालेल्या युद्धांमधील आण्विक शस्त्र वापराचे एकमेव उदाहरण आहे. अणुबॉम्ब हे सामूहिक संहाराचे नवीन व भयंकर अस्त्र ठरले. ह्या कृतीचा परिणाम मात्र अनेक निष्पाप जिवांचा मृत्यू म्हणून दिसून आला.

स्थावर मालमत्तेचा नाश मोजणी करण्याच्या पलीकडे होता. अणुबॉम्ब हे संपूर्ण मानवी संस्कृतीचा करू

शकणारे एक शस्त्र आहे. काही लोकांनी जाणीवपूर्वक निवडलेली ही कृती होती. अशा कृती व दैनंदिन मानवी आचरणाचे मूल्यमापन कर हा नीतिशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे.

नीतिशास्त्र जीवनाच्या परम प्राप्तव्याशी नैसर्गिक इवदनउद्भूत मानवी आचरणाची तुलना करून आचरण इष्ट किंवा अनिष्ट व योग्य किंवा अयोग्य असल्याचा निर्णय देते. तत्त्वज्ञानामध्ये नैसर्गिक इवदन हे लॅटिन भाषेतील पद 'सर्व नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान असलेले सर्वोच्च शुभ'या अर्थी वापरले जाते. सर्व मानकी कृतींचे मूल्यमापन इष्ट (ळववक) व योग्य (त्पहीज)या दोन संकल्पनांच्या आधारे केले जाते असल्यामुळे नीतिशास्त्रात ह्या दोन संकल्पना अतिशय महत्त्वाच्या ठरतात. मानवी जीवन जगतांना आपण भगवद्गीतेचे नीतिशास्त्र आचरणात आणू शकतो.

विश्लेषण:

भगवद्गीतेचे नीतिशास्त्र :

श्रीमद्भगवद्गीता हा हिंदूंचा अत्यंत पवित्र व प्रभावशाली धार्मिक ग्रंथ आहे. त्यात हिंदू तत्त्वज्ञानातील महत्त्वपूर्ण तत्त्वांचा परामर्श घेण्यात आला आहे. शंकराचार्य, समामुवाचार्य, मध्वाचार्यी तसेच संत ज्ञानेश्वर यांसारख्या महान भारतीय विचारवंतांनी श्रीमद्भगवद्गीतेवर अत्यंत उद्बोधक टीका लिहिल्या आहेत. लोकमान्य टिळक तसेच महात्मा गांधी यांसारख्या महान राष्ट्रीय नेत्यांनीही भगवद्गीतेपासून स्फूर्ती घेतली आहे.

भगवद्गीते मधील तत्त्वज्ञान उपनिषदांवर आधारित आहे. सांख्य दर्शन तसेच योग दर्शन यासारख्या भारतीय तत्त्वज्ञानातील तत्त्वे ही गीतेमध्ये आढळतात.

कुरुक्षेत्रावर आपल्या आप्तजनांना शत्रूच्या फळीमध्ये पाहिल्यानंतर अर्जुन गलितगात्र झाला. नेमके काय करावे हे त्याला उमजेना. युद्ध करून स्वकीयांचा नाश करावा की युद्धभूमी सोडून निघून जावे असा प्रश्न त्याच्यापुढे उभा राहिला. भगवान श्री कृष्णांनी अर्जुनाला त्याचे कर्तव्य म्हणजे लढाई करण्याचा उपदेश केला.

आजही भगवान श्री कृष्णाचा उपदेश एक स्फूर्तीस्थान आहे. 'नेमके काय करावे' या किंकर्तव्यमूढ अवस्थेत आजही अनेकजण फसतात. अर्जुनाप्रमाणे भगवद्गीतेचे मार्गदर्शन आजही आपल्याला लाभते. गीतेनुसार जीवनाचे परम प्राप्तव्य 'मोक्ष' आहे. मोक्ष म्हणजे जन्म-मृत्यूच्या चक्रामधून मुक्तता, मोक्ष म्हणजे जीवात्म्यांचे विश्वात्म्याशी मीलन होय. ईश्वर साक्षात्कार व्यक्तीच्या आत्मसाक्षात्कारातून संभव आहे. व्यक्तीच्या आत्मस्वरूपाची अनुभूती निष्काम बुद्धीने केलेल्या कर्तव्याच्या मार्गाने व निःस्वार्थ समाजसेवेच्या मार्गाने घेता येते.

भगवद्गीतेमध्ये मोक्षाप्रत जाण्याचे ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग व कर्ममार्ग असे तीन मार्ग सांगितले आहेत.

१. ज्ञानमार्ग :

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये ज्ञानमार्गाची शिकवण दिली गेली आहे.ज्ञानासारखे शुद्ध व शुद्ध करणारे अन्य काहीही

या जगात नाही. ज्ञानमार्ग हा सर्वोच्च यज्ञ आहे. आत्मसंयमाच्या अग्नीमध्ये आपल्या कर्मांच्या बंधनांची आहुती देण्यात यावी.

आपली इंद्रिये, मन व बुद्धी यांच्यावर भावनांचे नियंत्रण असते. आपला मोह बंधन निर्माण करतो. आपल्या कर्मांचे परिणाम स्वीकारणे अनिवार्य असते. कर्म व कर्मफल यांचे चक्र अविरत सुरू राहते. ज्ञानी माणूस मोक्षासाठी इंद्रिय निग्रहाचा मार्ग स्वीकारतो. कर्म करताना मोह बाळगला नाही तर मोक्षाचा मार्ग सुकर होतो.

ज्ञानी माणूस जीवात्मा व परमात्मा यातील तादात्म्य अनुभवू शकतो. गीता ज्ञानी माणसासाठी सुद्धा त्याने त्याची कर्तव्ये करत राहावे असा उपदेश करते. सामान्य माणसे ज्ञानवंताचे अनुकरण करतात. समाजाला उदाहरण घालून देण्यासाठी मोक्षप्राप्त झालेल्या माणसाने त्याची कर्तव्ये करत राहणे आवश्यक आहे. तसेच त्याने निःस्वार्थ बुद्धीने मानव सेवा करावी असे भगवद्गीता सांगते.

गीतेनुसार ज्ञानमार्ग जनसामान्यांसाठी अतिशय कठीण आहे.. केवळ काही प्रज्ञावंत हा मार्ग अनुसरू शकतात. सर्व व्यक्तीच्या आत्म्यांची एकात्मता अनुभवणे ही खरोखर खडतर गोष्ट आहे. बौद्धिक चिकित्सेद्वारा विश्वाल्याची किंवा परमात्म्याची अनुभूती घेणे फारच थोड्य प्रज्ञावंतांना शक्य आहे.

२. भक्तिमार्ग :

श्रीमद्भगवद्गीता मोक्ष प्राप्त करण्यासाठी भक्ती मार्गाचाही पुरस्कार करते. दिव्य शक्तीची उपासना करून दिव्यत्वाशी तादात्म्य पावता येते. अमूर्त चिरंतन अशा दिव्य शक्तीला जाणणे सामान्य लोकांना कठीण जाते. निर्गुण ईश्वरापेक्षा सगुण व मूर्त ईश्वराची आराधना करणे सोपे आहे.

भगवद्गीतेमध्ये असे सांगितले आहे की ईश्वराची आराधना करतो त्याचा विनाश होत नाही. गीतेच्या बाराव्या अध्यायात चांगल्या भक्तांचे वर्णन केले आहे. एक चांगला भक्त, दयाळू, संयमी व निःपक्ष व्यक्ती असतो. सुख किंवा दुःख त्याच्या मनाचा समतोल बिघडवू शकत नाहीत. खऱ्या भक्ताला अहंकार नसतो तसेच या भौतिक विश्वातील गोष्टी विषयी त्याला आसक्ती सुद्धा नसते.

खरी भक्ती आंधळी नसून निःस्वार्थ कृती व ज्ञानयुक्त असते. खरा भक्त त्याची सर्व कर्तव्ये निःस्वार्थ व निरासक्त भावनेने करतो. ईश्वराला विनाशर्त व संपूर्ण शरण जाणे हे ख—या भक्तांचे लक्षण आहे.

भक्तिमार्ग सुद्धा सोपा नाही. ईश्वराला समर्पित होणे, सर्वस्व अर्पण करणे कठीण आहे. स्वतःचा अहंभाव व इच्छा यांचा त्याग करणे दुष्कर आहे. निष्ठावान भक्त त्याच्या कर्मांची फळे त्याच्या आराध्य

दैवताला अर्पण करतो. गीतेनुसार समाजसेवेतून ईश्वर सेवा हवी.

३. कर्ममार्गः

श्रीमद्भगवद्गीता कोणताही अपवाद न करता सर्वांसाठी कर्ममार्गाची शिकवण देते. हया विश्वाचे चक्र वर्मानुसार चालते व न त्याचा घटक बनणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे. जीवन कर्माधिष्ठित आहे. कोणताही व्यक्ती क्षणमात्रसुद्धा निष्क्रिय राहू शकत नाही. श्वास घेणे ही एक क्रियाच आहे. निष्क्रियता म्हणजे मृत्यू होय.

भगवद्गीता निष्काम कर्मयोगाची शिकवण देते. कर्ममार्ग दुहेरी असतो. — १ स्वतःच्या कर्तव्याचे पालन २. कोणत्याही लाभाच्या अपेक्षेशिवाय कर्तव्यपालन

विहित कर्तव्ये :

गीतेमध्ये 'स्वधर्म' आचरण्याची शिकवण दिली आहे. व्यक्तीच्या स्वभावानुसार निर्धारित केलेली कर्तव्ये म्हणजे स्वधर्म (वर्ण धर्म) होय. तसेच मनुष्य आपल्या जावना अवस्थांमधून जातो (आश्रम धर्म) त्या नुसार असणारी कर्तव्ये सुद्धा स्व—धर्म होत. भगवद्गीता असे सांगते की स्वतःची विहित कर्तव्ये पार पाडणे श्रेयस्कर असून दुसऱ्यांची कर्तव्ये करणे जोखमीचे असते.

प्रत्येक व्यक्ती सत्त्व, रजस व तमस या तीन गुणांनी युक्त असते. सात्त्विकता, ऊर्जा व अज्ञान या तीन गुणांच्या मात्रेनुसार चार वर्ण बनतात. स्वतःच्या त्रिगुणात्मक प्रवृत्तीनुसार निर्धारित कर्तव्ये करणे हेच इष्ट आहे.

गीता आत्मविकासाबरोबर सामाजिक एकात्मतेचा म्हणजे लोकसंग्रहाचा संदेश देते. स्वधर्मानुसार आचरण केल्याने समाजाची प्रगतीच होते. दुसऱ्यांचे भले करणारा, मानवतेच्या कल्याणासाठी कार्यरत असणारा व निःस्वार्थ, अनासक्त बुद्धीने कर्मफळाची अपेक्षा न ठेवणारा माणूस चांगला माणूस असतो.

संदर्भसुची :

- नीतिशास्त्र विचार — वि.स.गोगट
- भगवद्गीता ग्रंथ
- इंटरनेट वरील माहिती

Cite This Article:

* / k- वैशाली पाटील, (2022) मानवी जीवनाचा दीपस्तंभ भगवद्गीतेचे नीतिशास्त्र आहे, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 43-47